

УДК 340.12

Володимир Кампо,

суддя Конституційного Суду України, заслужений юрист України,

Роман Гринюк,

ректор Донецького національного університету,

доктор юридичних наук, професор,

Володимир Устименко,

заступник директора Інституту економіко-правових досліджень

НАН України, доктор юридичних наук, заслужений юрист України

СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ ПРАВА В АКТАХ ОРГАНУ КОСТИТУЦІЙНОЇ ЮСТИЦІЇ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ

У статті йдеться про сучасні доктринальні підходи до оцінки джерел права в актах Конституційного Суду України, які можуть містити правові позиції, що стосуються різних джерел права: нормативного акта, нормативного договору, сталої судової практики, прецедентного права, загальних принципів права, судового звичаю і судової доктрини.

Ключові слова: *вчення про джерела права, Конституційний Суд України, правові позиції, джерела права, багатоджерельність актів органу конституційної юстиції.*

1. Загальні положення

Сучасна юридична наука в Україні переживає складний і в той самий час перспективний процес перегляду вчення про джерела права, свідченням чого є поява низки монографічних робіт [1] та численних наукових статей [2] на цю тему, насамперед у галузі теорії держави і права та в окремих науках публічного права; підготовка та захист багатьох дисертаційних досліджень [3]. Досвід вказує, що даний процес, насамперед, є наслідком формування нових наукових шкіл загальнотеоретичного і галузевого профілю, зокрема соціологічної школи права та її наукових напрямів — антропологічного, органічного, реалістичного та інших. Основна відмінність нових наукових шкіл і напрямів — це те, що вони засновані на конкуренції, постійному діалозі та інтелектуальній свободі, що в кінцевому рахунку веде до підвищення інтелектуального рівня науки, поглиблення взаємозв'язків між юридичною наукою і практикою тощо.

Отже, питання модернізації вчення про джерела права в Україні виходять за межі академічних підходів до цього вчення та є, на нашу думку, складовою модернізації правової системи України,

що фактично розпочалася з прийняттям Конституції України 1996 року і не в останню чергу завдячує своїм прогресом діяльності Конституційного Суду України.

Характерно, що процес модернізації вчення про джерела права тісно пов'язаний з відродженням в українській юридичній науці доктрини природного права, яка сприяє подоланню в науці таких негативних тенденцій, як розрив між теорією і практикою, фетишизація інтересів держави і суспільства на шкоду інтересам особи тощо. У результаті цих процесів підвищується роль і значення доктрини прав людини у практичній діяльності відповідних суб'єктів права — юридичних осіб публічного і приватного права. А відтак зростає інтерес до джерел права, в яких закріплюються та гарантуються ці права.

Процес модернізації вчення про джерела права відбувається нерівномірно: у галузях публічного права він проходить швидше, а у галузях приватного права існує певне відставання, на що вказує, насамперед, відсутність монографічних досліджень на дану тему в цих галузях. Це, на наш погляд, об'єктивно обумовлене значною мірою тим, що у науках

приватного права в Україні фактично домінує легістсько-нормативістська доктрина [4], відповідно до якої джерелами права виступають переважно нормативно-правові акти [5], а соціологічні напрями науки, які значно ширше розуміють теорію джерел права, ще в них не розвинуті або й відсутні.

2. Поняття і види джерел права у контексті сучасних доктринальних підходів

У науковій літературі існують різні підходи до систематизації джерел права, обумовлені їх науково-методологічними позиціями. Відомий вітчизняний вчений-теоретик, проф. П. Рабінович, вирізняє такі традиційні види джерел права: 1) правовий звичай; 2) правовий прецедент; 3) нормативно-правовий договір; 4) нормативно-правовий акт [6].

У свою чергу, інша вітчизняна дослідниця-теоретик, проф. О. Скакун, окрім вищезазначених традиційних джерел, виділяє ще три нетрадиційні для української правової системи джерела права: правову доктрину, загальні принципи права та релігійно-правові норми [7]. Головними особливостями нетрадиційних джерел права, на думку О. Скакун, є те, що норми права в них виникають у суспільстві і вже тільки з часом, коли вони себе виявляють як суспільно-корисні на практиці, держава їх санкціонує.

У сучасній юридичній науці визначення змісту поняття «джерела права» залежить від доктрини, якої дотримуються ті чи інші автори.

Так, якщо йдеться про класичну юридичну доктрину, то вона розглядає це поняття як спосіб зовнішнього вираження правових норм, який засвідчує їх загальнообов'язковість [8]. Фактично до джерел права представники юридичної школи права відносять нормативно-правові акти та нормативні договори і ще зрідка — акти конституційної юстиції [9].

Сьогодні з позицій юридичної школи права науковим проблемам джерел права у загальнотеоретичному і галузевому вимірі присвячують свої праці українські вчені — прихильники доктрини легізму, правового нормативізму та інших напрямів цієї школи [10]. Під системою джерел права вони пропонують розумі-

ти виключно сукупність чинних у межах юрисдикційної території держави правових актів, що містять норми права і регламентують процеси правотворчості та реалізації права. Саме у законодавстві (джерелах права), на їх думку, правові норми та їх різні структурні формування (інститути тощо) отримують своє реальне вираження, зовнішнє виявлення [11].

Своє розуміння джерел права в Україні має і соціологічна школа права, яка включає до них, крім нормативно-правових актів, нормативних договорів та сталої судової практики, інші джерела права: правові звичаї, судові прецеденти, правову доктрину, загальні принципи права, якщо вони пов'язані з соціальною практикою. Серед родоначальників соціологічної школи права в Україні можна назвати відомих в Європі вчених Є. Ерліха та Б. Кістяківського, які джерелами права називали тільки соціологізовані, тобто пов'язані з соціальними явищами, норми права. Так, Є. Ерліх писав, що слід нарешті звикнути до думки про те, що для ефекту певного правового положення набагато важливішим є не його тлумачення юристами — більш важливими є інші обставини: специфіка народу з його соціальною структурою і формуванням, панівний моральний і звичаєвий світогляд, якості тих людей, які покликані їх здійснювати, владні засоби, якими слід користуватися, порядок розгляду спорів [12].

Активними прихильниками сталої судової практики, насамперед КСУ, як джерела права є, зокрема, представники доктрини правового реалізму, що одна з перших виділилася в окремий напрям соціологічної школи права [13], які розглядають акти КСУ як джерела реального, а не номінального права. Деякі автори, котрі є прихильниками інших напрямів цієї школи (органічного та синтетичного напрямів тощо), також виділяють в актах Суду такі реальні джерела права [14], які відповідають їх доктринальним уявленням.

На відміну від представників юридичної і соціологічної школи права, прихильники доктрини природного права акцентують увагу не на формальних чи реальних джерелах права, а на джерелах права, заснованих на принципах загальнолюдської моралі [15]. Дана доктрина розглядає реально діючу систему

джерел права крізь призму засад справедливості, рівності, гідності, соціальної захищеності та інших моральних цінностей.

Отже, аналіз наукових шкіл і доктрин, що складають вчення про джерела права в Україні, вказує на те, що відбувається процес їх модернізації, який, очевидно, буде і далі розвиватися, бо цього вимагає ускладнення правового життя українського суспільства та пов'язаний з цим пошук нових механізмів вирішення його проблем.

Слід зазначити, що в європейських країнах над проблемами джерел права (у загальнотеоретичному та галузевому аспекті) також працюють чи працювали видатні вчені [16]. Головне, що юридична наука в цих країнах вирішила проблему розвитку соціологічної школи права, яка найбільш повно відображає потреби, зокрема, західного суспільства. Як писав німецький філософ права Р. Циппеліус, якщо право прагне розв'язати своє завдання по-справжньому ефективно, воно особливо повинно використовувати наявні природні та соціологічні дані. Саме за допомогою пізнання природних психологічних та соціальних законів право виробляє власні засоби для досягнення своєї мети [17]. Тому джерелами права в європейських країнах вважаються ті з них, які відповідають зазначеним критеріям права.

Таким чином, доктринальні підходи до характеристики джерел права в Україні та європейських країнах відрізняються, що має стимулювати наукову творчість вітчизняних вчених. Порівняльний аналіз цих підходів у питаннях джерел права в українській юридичній науці вказує на те, що потрібна модернізація вчення про ці джерела як умова його подальшого розвитку та засіб покращення дії цих джерел на практиці. Основою такої модернізації може стати інтегративний погляд на джерела права як логіко-практичне поєднання переваг при використанні результатів досліджень школи природного права, юридичної і соціологічної школи права за умови провідної ролі останньої школи в інтеграції поглядів інших наукових шкіл, оскільки без цього все залишиться так, як було донедавна. Особливо, якщо в інтегративний блок включити ще історичну школу права [18].

3. Доктринальні підходи до актів КСУ як джерел права

Для всіх галузевих наук публічного і приватного права в Україні особливо актуальним і дещо складним для сприйняття є питання про таке джерело права, як акти Конституційного Суду України (далі — КСУ). Особливістю Суду є те, що він виступає органом конституційної юстиції, який захищає права громадян. Дані акти визнають самостійним і самодостатнім джерелом права далеко не всі дослідники цих наук [19]. Наприклад, деякі автори вважають акти КСУ вторинним джерелом права [20]. Окремі ж зарубіжні автори, навпаки, вважають, що акти конституційної юстиції стоять на одному рівні з положеннями конституції держави, якщо ці акти стосуються тлумачення даних положень [21].

Відповідно до чинного законодавства актами КСУ, в яких він закріплює результати контролю за додержанням конституційної законності вищими органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, тлумачення положень Конституції і законів України [22], є висновки, рішення та ухвали [23]. До зазначених актів Суду як органу конституційної юстиції належать лише ті з них, в яких він формує свої правові позиції щодо забезпечення [24], реалізації та захисту прав і свобод громадян. Саме так КСУ реалізує мету своєї діяльності відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України, згідно з якою права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення таких прав і свобод є її (а отже, і Суду) головним обов'язком. Тому значення актів КСУ як джерел права, перш за все, впливає з правових позицій Суду щодо захисту прав і свобод людини і громадянина.

Разом із тим, помилково було б думати, що акти КСУ є джерелами лише конституційного права, яке, як прийнято вважати, комплексно «опікується» правами і свободами людини і громадянина [25] порівняно з іншими галузями права. Адже за роки своєї діяльності (починаючи з 1996 р.) КСУ прийняв багато актів, в яких сформулював правові позиції, що стосуються майже всіх галузей національного права — кримінального, адміністративного, цивільного,

господарського, фінансового, трудового, житлового тощо, а також міжнародного права. В основі цих актів Суду, як вже зазначалося, лежить принцип забезпечення, реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина, що стосується всіх без виключення галузей вітчизняного права.

Так, джерелами господарського права, на нашу думку, є такі акти КСУ (правові позиції в них), які були прийняті ним з метою захисту конституційно встановлених прав громадян на власність та підприємницьку діяльність: рішення від 26.11.1998 р. № 16-рп/98 (позиція щодо порядку підписання зовнішньоекономічних договорів), рішення від 12.02.2002 р. № 3-рп/2002 (позиція щодо правового статусу суб'єктів права різних форм власності), рішення від 09.07.2002 р. № 15-рп/2002 (позиція щодо досудового врегулювання спорів), рішення від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004 (позиція щодо охоронюваного законом інтересу акціонера, акціонерного товариства), рішення від 10.01.2008 р. № 1-рп/2008 (позиція щодо звернення до третейського суду), рішення від 12.01.2010 р. № 1-рп/2010 (позиція щодо усунення члена виконавчого органу товариства від виконання своїх обов'язків) та ряд інших.

Однак акти КСУ не завжди визнаються джерелами права не тільки науковцями, а й суддями судів загальної юрисдикції тощо. Насамперед, через уже згадувану легістсько-нормативістську доктрину, яка обмежує правові погляди її носіїв на джерела права лише традиційними нормативно-правовими актами.

Для того щоб визначити місце і роль актів КСУ в системі джерел відповідної галузі права, необхідно з'ясувати їх правову природу та встановити співвідношення з іншими джерелами права, які реально діють або потенційно можуть діяти у даній галузі права. Питання ці далеко не прості, враховуючи недостатній рівень їх наукової розробки. Це саме стосується і методів дослідження цих питань — дані методи тільки проходять первинну апробацію на практиці.

Відомо, що на початку своєї діяльності КСУ у більшості випадків вирішував конфлікти між гілками влади [26]. Саме тому в його актах того часу переважали легістсько-нормативістські правові пози-

ції, засновані на формальному праворозумінні зазначених конфліктів, оскільки — і це очевидно — влада повинна діяти на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією і законами України (ч. 2 ст. 19 Основного Закону держави). Численні конфлікти між громадянами і державою Суд став вирішувати, починаючи з 2010 р. За цих умов КСУ почав поступово ставати на позиції соціологічної доктрини правового реалізму і свій захист прав людини фактично став базувати на доктринах «живого права» і «живої Конституції». Це, у свою чергу, як відомо, стало стимулом для розвитку соціологічного напрямку досліджень практики його діяльності.

Очевидно, що у контексті вже згадуваної ст. 3 Конституції України сучасні соціологічні наукові підходи до питання актів органу конституційної юстиції як джерел права, є, на нашу думку, найбільш продуктивними та перспективними. Ці підходи дозволяють спиратися при аналізі даних актів на природничо-правову філософію прав людини, започатковану ще І. Кантом [27]; враховувати соціальні фактори впливу на право, зокрема рівень соціальної захищеності осіб, економічний стан держави тощо.

Таким чином, характеристика актів КСУ як джерел права взагалі, так і певної галузі права зокрема, — це складна, багатоаспектна теоретична і практична проблема, вирішення якої залежить від рівня її усвідомлення сучасною юридичною наукою, насамперед, її найновішими школами і напрямками (соціологією права і т. д.).

4. Система джерел права в актах КСУ

Як вже зазначалося, аналіз джерел права в Україні вказує на те, що серед них особливе місце посідають акти КСУ, які, на нашу думку, не вписуються ні в коло традиційних, ні в коло нетрадиційних джерел права, тому що ці акти можуть містити різні положення (правові позиції) [28], які стосуються як одних, так і інших джерел права.

Проте часто-густо дослідники актів КСУ відносять їх до традиційних джерел права: одні автори вважають його акти нормативними джерелами права [29], інші відносять їх до судових прецедентів

[30]. Однак цими двома видами джерел права акти КСУ не вичерпуються.

На наш погляд, існуючі підходи до оцінки актів КСУ, з точки зору діючої системи джерел права в Україні, не відповідають ні реальній ролі цих актів у правовій системі держави, ні рівню розвитку юридичної науки. Поглиблені дослідження даних актів як реальних джерел права приводять нас до висновку: ці акти, точніше вміщені в них правові позиції КСУ, можуть набувати змісту різних видів джерел права. Інакше кажучи, правові позиції у зазначених актах як джерелах права за своїм змістом можуть носити і фактично носять багатоманітний характер, що є свідченням їх особливо складної правової природи, а відтак — специфічної практичної дії.

Власне кажучи, через парадоксальну багатоджерельність акти КСУ вимагають особливої методики їх дослідження як джерел права. Йдеться про методику, яка передбачала б, в одних випадках, встановлення взаємозв'язку даних актів з їх «візаві» — законами, які є первинними регуляторами відповідних суспільних відносин і на базі котрих КСУ шляхом тлумачення формує свої правові позиції. В інших випадках, ця методика мала б слугувати засобом для з'ясування питань самостійного (окремого) застосування актів Суду на практиці.

Так, на нашу думку, крім як до нормативних джерел права та судових прецедентів, акти конституційної юстиції можуть також стосуватися таких джерел права, як нормативний договір і правовий звичай. Це те, що стосується традиційних джерел права. Акти КСУ також можуть містити правові позиції, що стосуються й нетрадиційних джерел права: загальних принципів права, правової доктрини і сталої судової практики.

Розглянемо більш детально конкретні практики щодо актів органу конституційної юстиції як відповідних джерел права.

1) Нормативні джерела права в актах КСУ. Найчастіше в таких актах можна віднайти нормативні правові положення, які слугують джерелом права для врегулювання відповідних суспільних відносин. Тому, як вже зазначалось, у підручниках акти КСУ нерідко відносять до нормативних актів [31].

Усуваючи колізії чи прогалини в за-

конах, що пов'язані з їх неоднозначним застосуванням судами України, іншими державними органами, у процесі нормативного тлумачення положень Конституції і законів України КСУ у своїх правових позиціях може закласти правову позицію, яка фактично має зміст норми права [32]. Але і у випадку казуального тлумачення відповідних конституційних чи законодавчих положень КСУ також є творцем правових норм [33].

Відомо, що акти КСУ про скасування законів або їх окремих положень не можуть слугувати джерелом права. Хоча дехто вважає, що після скасування Судом певного закону чи його положення відновлюється дія актів (їх положень), які були чинними до запровадження скасованого закону (його положення) [34], а отже, КСУ є негативним законодавцем [35].

Таким чином, саме правові позиції інтерпретаційних актів органу конституційної юстиції найчастіше слугують нормативним джерелом права. Ці позиції можуть застосовуватись на практиці разом чи окремо від положення Конституції або закону України, яке було ним витлумачено.

2) Норми прецедентного права в актах КСУ. Наступний вид джерел права у цих актах також пов'язаний з його правотворчою діяльністю. У деяких випадках для вирішення справи Суд застосовує свої попередні рішення. Такі рішення КСУ стають нормою прецедентного права, яку він застосовує у нових справах за юридично однакових обставин. Насамперед, може йтися про класичний судовий прецедент, коли одна справа вирішується Судом на підставі рішення в іншій справі [36]; щоправда, таких прецедентів у діяльності КСУ небагато. Певне поширення мають так звані процесуальні прецеденти, коли Суд обмежується застосуванням правових позицій попередніх ухвал, наприклад, з питань відкриття конституційного провадження [37].

Таким чином, акти КСУ, які стали судовими прецедентами, є джерелами права, які слугують вирішенню певного кола питань матеріального і процесуального права.

3) Норми правових звичаїв у актах КСУ. Як відомо, всюди, де є право, складаються правові звичаї. Оскільки КСУ

має справу з правом, то він санкціонує певні звичаї, які складаються у процесі його судової діяльності та стають правилами поведінки для відповідних суб'єктів права.

Згідно з принципом верховенства права в інтерпретації КСУ цей принцип включає застосування звичаїв і традицій, які відповідають ідеології права, справедливості тощо [38].

Так, КСУ застосовує правові звичаї у зв'язку з історичним тлумаченням положень Конституції України [39]. У більш широкому плані Суд при тлумаченні положень законів фактично санкціонує правові звичаї, які є обов'язковим елементом механізму реалізації цих законів. Класичним звичаєм в актах КСУ є включення до їх текстів конституційних положень щодо прав людини, принципів правосуддя, правової державності, верховенства права, демократії тощо [40]. Цим Суд традиційно демонструє повагу до відповідних правових цінностей, закріплюючи їх обов'язковість у мотивувальній частині своїх рішень [41]. Чимало правових звичаїв процесуального характеру знайшло своє закріплення в Регламенті КСУ [42] тощо.

Таким чином, КСУ застосовує певні правові звичаї, які слугують обґрунтуванню правових позицій в його актах.

4) Нормативні міжнародні договори в актах КСУ. Як це не парадоксально, але правові позиції в акті КСУ можуть набувати рис, спільних з міжнародним договором. Відомо, що Суд зобов'язаний на вимогу Президента України чи Кабінету Міністрів України давати висновок щодо конституційності відповідного міжнародного договору (ст. 151 Конституції України). Очевидно, що при цьому КСУ може формувати свої правові позиції, які стосуватимуться не тільки формальних меж цього договору. Юридично такі висновки КСУ мають на меті офіційне роз'яснення для суб'єктів права України суті та змісту міжнародних договорів, а таке тлумачення є обов'язковим для виконання і врахування всіма державними органами, їх посадовими особами, підприємствами, територіальними громадами тощо. Власне, нормативно-договірний характер правових позицій КСУ виявляється у тому, що його акт діє, поки чинним є міжнародний договір, конституційність якого він підтвердив.

На практиці органи влади України лише один раз зверталися з питання конституційності міжнародного договору до КСУ [43]. Отже, даний вид джерел права в його актах є більш потенційним, аніж реальним.

5) Загальні принципи права в актах КСУ. Віднедавна в незалежній Україні фактично з'явився новий вид джерел права — загальні принципи права, які стають дедалі важливішим регулятором суспільних відносин.

Під загальними принципами права слід розуміти правові положення, які відображають фундаментальні концепції права і справедливості, притаманні кожній національній системі права, особливо інтегрованої, як Україна, в євроспільноту. Загальні принципи права є одним із найбільш важливих джерел права Європейського Союзу та Ради Європи. Особливо важлива роль в їх запровадженні належить Європейському суду з прав людини (далі — ЄСПЛ), який сформулював та визнав джерелом права біля двох сотень загальних принципів права, в тому числі: 1) принцип відповідальності ЄС за шкоду, спричинену діями або рішеннями його органів та посадових осіб; 2) принцип пропорційності; 3) принцип захисту законних сподівань; 4) принцип *ne bis in idem* (правило, що забороняє подвійне покарання за одне порушення); 5) принцип загальних прав і свобод людини тощо [44].

Здебільшого КСУ застосовує загальні принципи права, як джерела права, насамперед, шляхом посилання на рішення ЄСПЛ. Але в своїй практиці КСУ самостійно сформував чимало правових позицій, які мають значення загальних, а часто — спеціальних принципів конституційного, господарського права тощо. За нашими підрахунками, протягом одного року Суд таким чином формує 30—40 принципів права, які мають загальноправове або галузєво-правове значення.

На практиці завдяки динамічному тлумаченню КСУ сформулював правові позиції щодо таких загальних принципів права, що мають особливо важливе значення для українських суб'єктів права:

1) принцип верховенства права (рішення КСУ від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004, пп. 4.1; рішення КСУ

від 19.10.2009 р. № 26-рп/2009, пп. 3.12; рішення КСУ від 10.06.2010 р. № 15-рп/2010, пп. 3.2; рішення КСУ від 08.12.2011 р. № 16-рп/2011, п. 5);

2) принцип пріоритету природних прав людини (рішення КСУ

від 29.01.2008 р. № 2-рп/2008, пп. 6.1);

3) принцип справедливості (рішення КСУ від 02.11.2004 р.

№ 15-рп/2004, пп. 4.1; рішення КСУ від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004, пп. 3.4);

4) принцип визначеності, ясності і недвозначності правової норми (рішення КСУ від 22.09.2005 р. № 5-рп/2005, пп. 5.3);

5) принцип розмірності як елементу принципу справедливості (рішення КСУ від 24.04.2005 р. № 2-рп/2005, пп. 4.3);

6) принцип правової визначеності (рішення КСУ від 29.06.2010 р. № 17-рп/2010, пп. 3.1, 3.3; рішення КСУ від 22.12.2010 р. № 23-рп/2010, пп. 4.1, 4.3);

7) принцип пропорційності (рішення КСУ від 02.11.2004 р.

№ 15-рп/2004, пп. 4.2; рішення КСУ від 26.12.2011 р. № 20-рп/2011, пп. 2.1);

8) принцип верховенства закону у системі нормативно-правових актів (рішення КСУ від 01.04.2008 р. № 4-рп/2008, пп. 4.2) тощо.

Таким чином, в актах КСУ завдяки динамічному тлумаченню Суд дедалі активніше застосує загальні та спеціальні принципи права, що робить його правові позиції ефективним джерелом модерного українського права.

6) Правова доктрина в актах КСУ. Праці вчених-юристів як джерело права, насамперед, визнаються в країнах англосаксонської правової сім'ї [45]. Але сьогодні правова доктрина міститься не тільки у творах учених-юристів; вона може також втілюватися у концептуальних (модельних) законах тощо. Завдяки тому, що КСУ постійно має справу з різними видами правових доктрин (науковою, судовою та ін.), він застосує її у своїй практиці.

У перші роки своєї діяльності — через брак джерел права, які він міг би використовувати — Суд широко застосовував науково-правову доктрину в якості одного з основних джерел права і фактично її легалізував [46]. Згодом судові доктрини самого КСУ (конституційна, судовою [47], адміністративна, цивільна, трудова і т.д. [48]) формувались консти-

туційними суддями, вченими і фахівцями за результатами узагальнення його правових позицій.

Нині на практиці КСУ рідко вдається до прямого застосування науково-правової доктрини, але фактично він її впроваджує опосередковано, коли на інформаційні запити судді-доповідача до Суду надходять десятки експертних висновків з наукових установ і вищих навчальних закладів, які використовуються суддею при підготовці проектів рішень і висновків КСУ. Основна проблема Суду сьогодні: яку наукову доктрину — легістсько-нормативістську чи правового реалізму — йому застосовувати в умовах, коли він все більше змушений розглядати конституційні звернення громадян, інших фізичних та юридичних осіб приватного права (за 2009—2012 р. число рішень за цими зверненнями зросло вдвічі).

Таким чином, застосування в актах КСУ науково-правової доктрини вказує на те, що вона реально виступає в якості джерела права, яке може бути одне — сьогодні й інше — завтра.

7) Стала судовою практика в актах КСУ. Особливе місце серед джерел права в актах КСУ належить сталій судовій практиці, яку він закріплює у своїх правових позиціях і застосовує до відповідних правовідносин у власній діяльності та зобов'язує відповідним чином діяти суди загальної юрисдикції. Стала судовою практика як джерело права, сформоване КСУ, — це ті правові стандарти, яких повинен дотримуватись кожен суд при застосуванні Конституції та законів України. Ця практика також може знаходити свій вираз у постановках пленумів, інших документах найвищого і вищих судових органів [49].

На жаль, в Україні стала судовою практика — ні встановлена КСУ, ні найвищим чи вищими судовими органами — ще не набула статусу, притаманного їй у правовій державі романо-германської правової сім'ї, до якої переважно належить і правова система України. Однією з причин цього, на нашу думку, є те, що в чинному законодавстві України статус сталої судової практики чітко не визначений [50]. А в діяльності, наприклад, судів загальної юрисдикції ставлення до даної практики, навіть з питань кримінальної юстиції, часом довільне.

На нашу думку, кожне рішення КСУ можна умовно прирівнювати до окремої постанови: в минулому — Пленуму Верховного Суду України, а нині — пленуму вищого спеціалізованого суду, оскільки це рішення так чи інакше формує сталу судову практику. Так, правові позиції КСУ перетворюються на сталу судову практику по-різному. В одних випадках вони мають пряму дію, зокрема коли стосуються розтлумачених положень Конституції України [51], норми якої є безпосередньо діючим правом. В інших випадках вищі спеціалізовані суди повинні роз'яснювати місцевим та апеляційним судам, як саме мають застосовуватися акти КСУ (зокрема в інформаційних листах тощо), бо самі нижчестоящі суди не повинні займатися експериментуванням при розгляді справ, враховуючи, що за ними стоять люди. В Україні вже почала складатися практика інформування нижчестоящих судів про рішення Суду, але цього вже замало [52]. Вищі спеціалізовані суди повинні час від часу ухвалювати постанови з питань системного впровадження його рішень.

Таким чином, стала судовою практикою є невід'ємним джерелом права у практиці КСУ, який її формує, застосовує відповідно до обставин та зобов'язує вищі спеціалізовані суди до її впровадження.

Аналіз різних джерел права в актах КСУ вказує на те, що в цих актах дійсно можуть закладатись правові позиції, які стосуються як традиційних, так і нетрадиційних джерел права. Це означає, що є підстави розглядати правові акти даного Суду не як одноджерельні, як було до цього прийнято в юридичній науці, а як багатоджерельні.

Практика застосування актів КСУ як багатоджерельних правових актів має свої особливості. Фактично багатоджерельна природа даних актів, насамперед, втілюється у практиці самого КСУ, який, як відомо, поступово відходить від легістсько-нормативістської доктрини і застосовує доктрини «живого права» та «живої Конституції». Ця ж його практика слугує прикладом для судів загальної юрисдикції, які не настільки вільні у виборі доктрини свого функціонування, як КСУ, але також намагаються відійти від догматичного нормативізму [53]. Тому погляд на акти органу конституційної юстиції як багатоджерельні, на нашу

думку, особливо сприяють формуванню нової правової атмосфери не тільки у самому КСУ, а й в судах загальної юрисдикції. Хочемо висловити сподівання, що доктрина багатоджерельності актів буде поширена також на акти законодавчої та виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, які, крім нормативної складової, також містять й інші джерела права: парламентські, адміністративні та муніципальні прецеденти, сталу законодавчу, адміністративну й муніципальну практику тощо.

5. Висновки і пропозиції

Проведений аналіз теорії і практики актів КСУ в Україні як таких, що містять певну систему джерел права (є багатоджерельними), дозволяє зробити ряд наукових висновків і практичних пропозицій.

1. Дані акти дійсно є складним об'єктом аналізу з точки зору вчення про джерела права, оскільки володіють якістю багатоджерельності. Тобто рішення та інші акти КСУ з питань захисту прав і свобод людини і громадянина можуть стосуватися як традиційних (нормативних актів, нормативних договорів, правових звичаїв, судових прецедентів), так і нетрадиційних (загальних і спеціальних принципів права, сталої судової практики, правової доктрини) джерел права.

2. У Законі України «Про судоустрій і статус суддів» необхідно запровадити норму-принцип про обов'язковість дотримання судами принципу сталої судової практики як обов'язкової складової будь-якого процесу розгляду судової справи.

3. Юридичній науці — теоретичній, спеціальній і практично-прикладній — варто звернути увагу на необхідність розробки теоретичних і практичних проблем актів КСУ як багатоджерельних правових актів, а юридичній освіті — забезпечити належний рівень підготовки кадрів молодих юристів з даної проблематики.

4. Секретаріату Конституційного Суду України варто звернути увагу на практику застосування актів Суду як багатоджерельних правових актів та узагальнити цю практику з метою її популяризації серед зацікавлених органів влади і громадськості.

ПРИМІТКИ

1. Див.: Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія / Н. М. Пархоменко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К. : Юридична думка, 2008. — 335 с.; Цоклан В. І. Система сучасних джерел конституційного права України : монографія / В. І. Цоклан, В. Л. Федоренко ; за ред. В. Л. Федоренка. — К. : Ліра-К, 2009. — 399 с.; Джерела конституційного права України. — К. : Наукова думка, 2010. — 710 с.; Гураленко Н. А. Судовий прецедент у системі джерел права: філософське та теоретичне осмислення : монографія / Н. А. Гураленко ; Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2012. — 254 с.

2. Наприклад, див.: Нестерович В. Ф. Система джерел конституційного права України: теорія, яка заснована на практиці / В. Ф. Нестерович, В. А. Устименко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. — 2009. — № 4. — С. 19—22; Мережко О. Теорія джерел міжнародного права / О. Мережко // Юридичний журнал. — 2009. — № 1. — С. 40—49; Соловійов О. В. Застосування практики Страсбурзького суду як джерела права в Україні: деякі проблемні аспекти / О. В. Соловійов // Судова практика. — 2011. — № 4. — С. 4—11; Кравчук О. В. Правові позиції Конституційного Суду України як джерело права / О. В. Кравчук // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2011. — № 4. — С. 117—121; Матвеева Л. Г. Джерела права з позицій різних концепцій праворозуміння / Л. Г. Матвеева // Південноукраїнський правничий часопис. — 2012. — № 1. — С. 112—114; Бовсуновська І. Г. Розвиток наукових поглядів на визнання судового прецеденту (судової практики) як джерела права в Україні / І. Г. Бовсуновська // Часопис Київського університету права. — 2012. — № 1. — С. 55—59; Зінчук А. В. Джерела (форми) права: поняття і ознаки / А. В. Зінчук // Державне будівництво та місцеве самоврядування. — Х. : Право, 2012. — Вип. 23. — С. 275—284; Кравченко С. С. Джерела права в розумінні теорії правового прагматизму / С. С. Кравченко // Держава та регіони: Серія «Право». — 2012. — № 3. — С. 24—28; Кампо С. Акти Конституційного Суду України в системі джерел господарського права / С. Кампо // Юридичний журнал. — 2012. — № 3. — С. 58—61.

3. Див.: Васильченко О. П. Джерела конституційного права України (системно-функціональний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / О. П. Васильченко ; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. — К., 2007. — 23 с.; Мазур М. В. Акти органів судової влади як джерело конституційного права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / М. В. Мазур ; Нац. юрид. академія імені Ярослава Мудрого. — Х., 2009. — 20 с.; Гураленко Н. А. Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / Н. А. Гураленко ; Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. — Львів, 2010. — 18 с.; Зміївська С. С. Судова практика як джерело формування та розвитку права (загальнотеоретичний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / С. С. Зміївська ; Нац. юрид. академія імені Ярослава Мудрого. — Х., 2012. — 20 с.

4. Детальніше про витоки правового нормативізму див.: Кельзен Г. Чисте правознавство: З додатком: Проблема справедливості / Г. Кельзен, О. Мокровольський (пер. з нім.); наук. ред. В. Літкевич. — К. : Юніверс, 2004. — 495 с.

5. Наприклад, див.: Мілаш В. С. Господарське право : курс лекцій : у 2 ч. — Х. : Право, 2008. — Ч. 1. — С. 19—25; Щербина В. С. Господарське право України : підручник / В. С. Щербина. — 5-те вид., перероб. і допов. — К. : Юрінком Інтер, 2012. — С. 90—102.

6. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. — 9-те вид., зі змін. / П. М. Рабінович. — Л. : Край, 2007. — С. 107—108.

7. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : 2-ге вид. / пер. з рос. — Х. : Консум, 2005. — С. 309—311.

8. Наприклад, див.: Вступ до теорії правових систем : монографія / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К. : Юридична думка, 2012. — С. 65; Правові системи сучасності : навч. посіб. для магістрів права / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. — К. : Юридична думка, 2012. — С. 77.

9. Наприклад, див.: Батанов О. В. Муніципальне право України : підручник / О. В. Батанов ; відп. ред. М. О. Баймуратов. — Х. : Одісей, 2008. — С. 31—32; Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. — 6-те вид., випр. та допов. / В. В. Кравченко. — К. : Атіка, 2009. — С. 36; Погорілко В. Ф. Конституційне право України : підручник / В. Ф. Погорілко,

В. Л. Федоренко ; за заг. ред. В. Л. Федоренка. — 2-ге вид., перероб. і доопр. — К. : Алерта ; КНТ ; Центр учбової літератури, 2010. — С. 71—72.

10. Див.: Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія / Н. М. Пархоменко ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К. : Юридична думка, 2008. — 335 с.; Шемшученко Ю. С. Теоретичні проблеми становлення та розвитку юридичної науки в Україні / Ю. С. Шемшученко // Юридична наука: сучасний стан та перспективи розвитку : матер. міжнар. наук. конф. (Київ, 13 травня 2009 р.). — К., 2009. — С. 7—8; Проблеми наукового забезпечення сучасного конституційного процесу в Україні / Ю. Шемшученко // Право України. — 2012. — № 8. — С. 28—34.

11. Правові системи сучасності : навч. посіб. для магістрів права / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. — К. : Юридична думка, 2012. — С. 78—79.

12. Див.: Ерліх Є. Соціологія і юриспруденція / Є. Ерліх // Проблеми філософії права. — 2005. — № 1—2. — Т. III. — С. 190.

13. Див.: Головін А. Конституційне правосуддя: вчора, сьогодні, завтра / А. Головін // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 4—5. — С. 5—13; Головін А. С. Права людини: інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України / А. С. Головін. — К. : Логос, 2012; Стрижак А. Верховенство права і конституційне судочинство в Україні / А. Стрижак // Право України. — 2010. — № 3. — С. 62—71; Шевчук С. В. Судова правотворчість та соціологічна школа права / С. В. Шевчук // Вісник Верховного Суду України. — 2007. — № 1. — С. 24—29; Шевчук С. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України / С. Шевчук // Право України. — 2011. — № 5. — С. 175—186.

14. Див.: Сліденко І. Проблеми співвідношення юридичної і фактичної Конституції України з позицій світового конституційного виміру / І. Сліденко // Конституція і конституціоналізм: вибіркові проблеми : зб. наук. праць. — К., 2007. — С. 9—32; Савчин М. В. Акти Конституційного Суду України — специфічні джерела конституційного права / М. В. Савчин // Джерела конституційного права України. — К. : Наукова думка, 2010. — С. 407—439; Савчин М. В. Конституційна традиція в Україні та перехід до модернізації національної правової системи / М. В. Савчин // Стратегічні пріоритети. — 2010. — № 2. — С. 83—89.

15. Див.: Рабінович С. П. Природно-правові засади юридичного регулювання суспільних відносин в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук / С. П. Рабінович ; МВС України, Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. — Львів, 2011. — 36 с.; Костенко О. М. Що є право? Про основи «натуралістичної» юриспруденції у світлі соціального натуралізму / О. Костенко // Право України. — 2010. — № 4. — С. 83—91; Костенко О. М. «Соціально-натуралістична» юриспруденція — доктринальна основа для правової реформи в Україні / О. М. Костенко // Часопис Київського університету права. — 2011. — № 4. — С. 309—313.

16. Наприклад, див.: Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе. — М. : Юрид. лит., 1981. — С. 28—66; Sagan S. Prawo konstytucyjne PR. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 1999. — S. 80—86; G. Seidler, H. Groszyk, A. Pienniazek. Wprowadzenie do nauki o panstwie i prawie. — Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu M. Curie-Sklodowskiej, 2010. — S. 157—171; Josef Blahoz, Vladimir Balas, Karel Klima. Srovnavaci ustavni pravo. — Praha: CODEX VONEMIA, 1998. — S. 48—63.

17. Див.: Циппеліус Р. Філософія права : підручник / Р. Циппеліус ; пер. з нім. — К. : Тандем, 2000. — С. 53.

18. Детальніше про інтегративні підходи у праві див.: Тімуш І. С. Інтегративний погляд на право / І. С. Тімуш. — К. : Атіка, 2009. — 284 с.

19. Зокрема у ряді підручників з адміністративного, трудового, фінансового і цивільного права немає жодної згадки про акти Конституційного Суду України як джерело права. Наприклад, див.: Адміністративне право : навч. посіб. / О. І. Остапенко, З. Р. Кісіль, М. В. Ковалів, Р. В. Кісіль. — К. : Правова єдність, 2008. — С. 21—23; Болотіна Н. Б. Трудове право України / Н. Б. Болотіна, Г. І. Чанишева. — К., 2000; Фінансове право України : навч. посіб. / Л. К. Воронова, М. П. Кучерявенко, Н. Ю. Пришва [та ін.]. — К. : Правова єдність, 2009. — С. 62—67; Самойленко В. М. Цивільне та сімейне право України : навч. посіб. / В. М. Самойленко. — 2-ге вид., перероб. та допов. — Х. : Юрsvіт, 2007. — Ч. 1. — С. 20—25; Харитонов Є. О. Цивільне право України : підручник / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, О. В. Старцев. — 3-те вид., перероб. і допов. — К. : Істина, 2011. — С. 75—91.

20. Джерела конституційного права України : монографія / відп. ред. Ю. С. Шемшученко, О. І. Ющик. — К. : Наукова думка, 2010. — С. 407—439.

21. Бондарь Н. С. Конституционно-судебная защита социально-трудовых прав с участием профсоюзов / Н. С. Бондарь, А. А. Джагарян. — М., 2008. — С. 93.

22. Див.: Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16.10.1996 р. № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 49. — Ст. 272 (зі змін. та доп. в ред. від 13.06.2012 р.).

23. Не всі автори погоджуються з тим, що ухвали КСУ також є джерелами права, оскільки вони несуть виключно процесуальний характер. Насправді такі ухвали можуть містити правові позиції, що мають значення джерела права. Наприклад, це положення про те, що: 1) надання консультацій до повноважень КСУ не належить (див.: Ухвала КСУ від 31.03.2010 р. № 15-у/2010); 2) невизначеність предмета тлумачення унеможливило здійснення офіційної інтерпретації статей Конституції та законів України (див.: ухвали КСУ від 02.09.2009 р. № 47-у/2009, від 23.12.2009 р. № 65-у/2009, від 22.12.2011 р. № 64-у/2011) тощо.

24. Деякі автори вважають, що забезпечення прав і свобод громадян є самостійним видом їх гарантій і фактично виконує роль метагарантій щодо правових гарантій реалізації, захисту та охорони цих прав і свобод. Див.: Кампо В. М. Проблеми підсудності окремих категорій адміністративних справ: теоретичний і практичний аспекти / В. М. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. — 2013. — № 1. — С. 28.

25. Про наукові публікації, присвячені актам КСУ як джерелам конституційного права, наприклад, див.: Безсонова М. В. Акти Конституційного Суду України в системі джерел конституційного права України / М. В. Безсонова // Треті конституційні читання : зб. тез наук. допов. і повідом. міжнар. конф. молодих учених, аспірантів і студентів, присвячена пам'яті академіка права Ю. М. Тодики (28—29 травня 2010 р.). — Х., 2010. — С. 13—14; Савчин М. В. Акти Конституційного Суду України — специфічні джерела конституційного права / М. В. Савчин // Джерела конституційного права України. — К. : Наукова думка, 2010. — С. 407—439; Сквірський І. О. Рішення Конституційного Суду України в системі джерел конституційного права України / І. О. Сквірський // Вісник Запорізького національного університету : зб. наук. статей. Юридичні науки. — Запоріжжя, 2011. — № 3. — С. 42—46; Скрипнюк О. Правові акти Конституційного Суду України як джерела сучасного конституційного права України / О. Скрипнюк // Право України. — 2012. — № 3—4. — С. 404—410.

26. Детальніше про це див.: Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права : монографія / Ю. Г. Барабаш. — Х. : Право, 2008. — 219 с.; Єзеров А. Конституційний конфлікт як феномен та процес в Україні : монографія / А. Єзеров. — О., 2008. — 236 с. Див.: Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант ; пер. з нім. та примітки І. Бурковського. — К. : Юніверс, 2000. — 500 с.; Кант І. Лекції по етиці / І. Кант. — М. : Республика, 2000. — 431 с.

27. Під правовими позиціями КСУ слід розуміти закріплені в його актах положення, які мають правове значення для регулювання суспільних відносин. Наприклад, див.: Ткачук П. Правові позиції Конституційного Суду України / П. Ткачук // Вісник Конституційного Суду України. — 2006. — № 2. — С. 10—21; Кампо В. Правові позиції Конституційного Суду України як необхідний елемент забезпечення судово-правової реформи / В. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. — 2010. — № 2. — С. 112—122; Правові позиції Конституційного Суду України як складові судового права / В. Д. Бринцев // Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування. — Х. : Право, 2013. — С. 135—195.

28. Див.: Погорілко В. Ф. Конституційне право України : підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко ; за заг. ред. В. Л. Федоренка. — 2-ге вид., перероб. і доопр. — К. : Алерта ; КНТ ; Центр учбової літератури, 2010. — С. 71—72.

29. Див.: Совгіра О. В. Конституційне право України. Повний курс : навч. посіб. / О. В. Совгіра, Н. Г. Шукліна. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К. : Юрінком інтер, 2012. — С. 32; Селіванов А. О. Верховенство права в конституційному правосудді: Аналіз конституційної юрисдикції: Предмет конституційного права у вимірі конституційної юрисдикції : монографія / А. О. Селіванов. — К. ; Х. ; АПРН України, 2006. — С. 50—71.

30. Див.: Погорілко В. Ф. Конституційне право України : підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко ; за заг. ред. В. Л. Федоренка. — 2-ге вид., перероб. і доопр. — К. : Алерта ; КНТ ; Центр учбової літератури, 2010. — С. 71—72.

31. Наприклад, в Рішенні КСУ від 20.01.2012 р. № 2-рп/2012 у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України Суд

визначив, що саме є інформацією про особисте та сімейне життя особи.

32. Див.: Кампо В. Фіксування судового процесу технічними засобами: проблеми сучасної конституційно-судової практики / В. Кампо // Віче. — 2013. — № 2. — С. 11—15.

33. Див.: Вдовіченко С. Л. Відновлення дії попередньої редакції нормативно-правового акта внаслідок визнання Конституційним Судом України внесених до нього змін неконституційними / С. Л. Вдовіченко // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 2. — С. 73—82.

34. Див.: Селіванов А. О. Верховенство права в конституційному правосудді: Аналіз конституційної юрисдикції: Предмет конституційного права у вимірі конституційної юрисдикції: монографія / А. О. Селіванов. — К.; Х.: АПрН України, 2006. — С. 49.

35. Так, класичний судовий прецедент КСУ застосував у пункті 4.2 мотивувальної частини Рішення від 16.06.2011 р. № 5-рп/2011 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України, законів України «Про Вищу раду юстиції», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=143167>.

36. Як уже зазначалось, у питаннях відкриття конституційного провадження у справах КСУ керується рядом прецедентів: про необхідність визначення предмета тлумачення, про неприпустимість надання консультацій Судом і т. д.

37. Підпункт 4.1 рішення КСУ у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України про призначення судом більш м'якого покарання від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004; підпункт 3.4 рішення КСУ у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004.

38. Нікітіна Ю. Історичне тлумачення нормативно-правових актів у практиці Конституційного Суду України / Ю. Нікітіна // Юридична газета. — 2011. — № 9 (273). — С. 12.

39. Ще більше правових звичаїв КСУ санкціонує стосовно морально-етичних відносин, заходів заохочення, відносин з конституційними судами інших країн тощо.

40. Наприклад, див.: Рішення КСУ: від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004; від 24.12.2004 р. № 22-рп/2004; від 19.10.2009 р. № 26-рп/2009 тощо.

41. Див.: Зміни до Регламенту КСУ внесені згідно з рішеннями КСУ від 14.10.2008 р. № 34-р/2008 та від 24.12.2009 р. № 17-р/2009.

42. Див.: Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11.07.2001 р. № 3-в/2001 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=8764>.

43. Законотворчість. Словник термінів і понять з міжнародного та європейського права : наук.-довід. вид. / авт. кол. ; Українська школа законотворчості Інституту законодавства Верховної Ради України. — К., 2005. — С. 40.

44. Див.: Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. В. А. Туманова. — М. : Междунар. отношения, 1999. — С. 105—107, 264.

45. Кампо В. Наукове забезпечення юрисдикційної діяльності Конституційного Суду України (роздуми небайдугого) / В. Кампо // Віче. — 2011. — № 17. — С. 25—29.

46. Про судову доктрину див.: Кампо В. М. Судова доктрина верховенства права: український досвід в європейському контексті / В. Кампо // Юридичний журнал. — 2008. — № 10. — С. 68—76; № 12. — С. 116—124.

47. Наприклад, див.: Кампо В. М. До питання про муніципальну доктрину Конституційного Суду України / В. М. Кампо // Конституційна юстиція: теорія і практика : зб. праць: 1975—2008 / вступ. і закл. слово проф. П. Ф. Мартиненка, С. В. Коннова ; упоряд. : В. Ю. Барвіцький, М. В. Савчин. — К., 2008. — С. 114—129.

48. Наприклад, див.: Притика Д. Встановлення орієнтирів. Інформаційні листи ВГС: найважливіше за 2012 рік / Д. Притика, А. Потьомкін // Закон і бізнес. — 2013. — № 4 (1094). — С. 13.

49. У Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 2010 р. до сталі судові практики мають відношення положення про здійснення вищими спеціалізованими судами аналізу судової статистики, вивчення та узагальнення судової практики та надання ними методичної допомоги судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики; надання спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційних роз'яснень з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової юрисдикції (пункти 3, 4 частини першої статті 32 зазначеного Закону).

50. Див., наприклад: Рішення КСУ від 08.12.2011 р. № 16-рп [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=164207>.

51. Так, наприклад, у листі Вищого господарського суду України «Про рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111-13 Господарського процесуального кодексу України» від 17.05.2012 р. № 01-06/659/2012 увага господарських судів зверталась на Рішення КСУ від 25.04.2012 р. № 11-рп/2012, за яким положення п. 20 ч. 1 ст. 106, ч. 1 ст. 111-13 ГПК у взаємозв'язку з положеннями пп. 2, 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України слід розуміти так, що апеляційному та касаційному оскарженню підлягають ухвали місцевого господарського суду й постанови апеляційної інстанції як про зміни способу та порядку виконання рішення, ухвали, постанови, так і про відмову в змінах способу та порядку їх виконання.

52. Яскравим прикладом цього є монографія колишнього голови Апеляційного суду Харківської області, а нині судді Конституційного Суду України В. Д. Бринцева «Судовий конституціоналізм в Україні: доктрина і практика формування» (Монографія : у 2 кн. — Х. : Право, 2012. — Кн. 1. — 390 с.), в якій є окремих підрозділ, присвячений темі «живого права».

Кампо Владимир, Гринюк Роман, Устименко Владимир. Система источников права в актах органа конституционной юстиции: проблемы теории.

*В статье речь идет о современных доктринальных подходах относительно оценки источников права в актах Конституционного Суда Украины, которые могут содержать правовые позиции, относящиеся к разным источникам права: нормативному акту, нормативному договору, стабильной судебной практике, прецедентному праву, общим принципам права, судебному обычаю и судебной доктрине. **Ключевые слова:** учение об источниках права, Конституционный Суд Украины, правовые позиции, источники права, разнообразие источников актов органа конституционной юрисдикции.*

Campo Volodymyr Grinyuk Roman, Ustymenko Volodymyr. The system of sources of law in the acts of the body of constitutional justice: theory problems. The article focuses on contemporary doctrinal approaches on the evaluation of the sources of law in the acts of the Constitutional Court of Ukraine, which may include legal positions relating to different sources of law: the normative act, the regulatory agreement, stable jurisprudence, case law, general principles of law, legal practice and judicial doctrine. **Key words:** the doctrine of the sources of law, the Constitutional Court of Ukraine, legal positions, the sources of law, multi-source acts by body of constitutional jurisdiction.